

**"TIL YO'QOLISHI-MADANIY YO'QOTILISHNING
BOSHLANISHI:MAHALLIY TILLARNI SAQLASHNING GLOBAL
TAJRIBALARI**

Hasanova Zarina Sodiqovna

*Shahrisabz davlat pedagogika instituti
qoshidagi Akademik litsey talabasi*

Annotatsiya: *Mazkur maqolada til yo'qolishining global miqyosdagi oqibatlari, uning madaniy identitet va tarixiy merosga ta'siri, hamda mahalliy tillarni saqlab qolishga qaratilgan xalqaro tajribalar yoritiladi. Til faqat aloqa vositasi emas, balki xalqning tarixiy xotirasi, dunyoqarashi va madaniy qadriyatlarining asosiy ko'zgusi sifatida talqin etiladi. Mualliflar tomonidan BMT, UNESCO hamda turli mamlakatlarning mahalliy tillarni himoya qilish borasidagi siyosati, muvaffaqiyatli amaliyotlari va O'zbekistonda til siyosatining istiqbollari muhokama qilinadi. Maqola tilshunoslik, madaniyatshunoslik va siyosatshunoslik sohalari kesishmasida olib borilgan kompleks tadqiqotdir.*

Kalit so'zlar: *Til yo'qolishi, madaniy meros, mahalliy tillar, til siyosati, xalqaro tajriba, UNESCO, identitet, tilni rejalashtirish, madaniy xilma-xillik.*

Insoniyat tarixida til madaniyatning eng kuchli va bardavom unsurlaridan biri sifatida shakllangan. Har bir til o'z xalqining tarixiy xotirasi, dunyoqarashi, urf-odatlar, e'tiqodi va tafakkuri bilan bevosita bog'liq bo'lib, u faqat kommunikatsiya vositasi emas, balki jamiyat tafakkurining, ijtimoiy tajribaning, madaniy qadriyatlarning aksidir. Shu sababli, tilning yo'qolishi nafaqat lingvistik muammo, balki madaniy yo'qotilishning boshlanishi sifatida baholanadi. Bugungi globallashuv va migratsiya sharoitida mahalliy va kichik tillar katta xavf ostida qolmoqda. Statistika va ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, har ikki haftada dunyoda bitta til butunlay yo'qoladi. Bu esa o'z navbatida madaniy xilma-xillikning kamayishi, xalqning tarixiy ongining so'nishi, va nihoyat, milliy o'zlikning zaiflashuviga olib keladi.

YUNESKO (UNESCO) tomonidan 2003 yilda e'lon qilingan *Atlas of the World's Languages in Danger* (Xavf ostidagi tillar atlas) ma'lumotlariga ko'ra, dunyoda 7 mingga yaqin til mavjud bo'lib, ularning 40 foizi yo'qolish xavfi ostida. Bu jarayon nafaqat Afrika yoki Okeaniya kabi kam rivojlangan hududlarga xos, balki rivojlangan davlatlarda ham ko'plab mahalliy va aborigen tillar o'z egalarini yo'qotmoqda. Tilni yo'qotish — bu avvalo tarixni, madaniyatni, og'zaki ijodiyotni, qadriyatlar tizimini va

tafakkur uslubini yo‘qotishdir. Shunday ekan, har bir til o‘z xalqining genetik kodini ifodalaydi va u bilan birga butun bir sivilizatsiya shakllari ham yo‘qoladi.

Tilning yo‘qolishiga sabab bo‘luvchi omillar ko‘p: iqtisodiy bosim, shaharsozlik va urbanizatsiya, ta‘limning faqat davlat tilida olib borilishi, ommaviy axborot vositalarining cheklanganligi, tilni o‘rganishning rag‘batlantirilmassligi va eng muhimi — o‘z ona tiliga nisbatan befarqlik. Katta davlatlarning rasmiy tillari, xususan ingliz, rus, xitoy, ispan, fransuz tillarining global miqyosda ustuvorlikka chiqishi kichik tillarning “bozor qadri”ni pasaytirmoqda. Ota-onalar farzandlarini iqtisodiy jihatdan foydali tilga yo‘naltiradi, mahalliy til esa jamiyatning asosiy qatlamlarida ahamiyatini yo‘qota boshlaydi.

Bunday holatda xalqaro tashkilotlar, davlatlar va jamoatchilik tashabbuslari orqali tilni saqlashga yo‘naltirilgan strategiyalar ishlab chiqilmoqda. Kanada, Norvegiya, Yangi Zelandiya kabi davlatlarda mahalliy va tub aholining tillarini saqlash uchun maxsus qonunlar qabul qilingan. Masalan, Maori tilining Yangi Zelandiyada qayta tiklanishi, ularning ommaviy axborot vositalariga kiritilishi, ta‘lim tizimida joriy etilishi muvaffaqiyatli tajriba sifatida tilshunoslar tomonidan yuqori baholanmoqda. Norvegiyada esa samiy tillarini saqlash bo‘yicha davlat tomonidan moliyalashtiriladigan ko‘plab dasturlar ishlab chiqilgan.

O‘zbekiston kontekstida ham bu muammo bevosita dolzarbdir. Garchi o‘zbek tili davlat tili maqomida bo‘lsa-da, mamlakat hududida tojik, qozoq, qoraqalpoq, rus, tatar, koreys va boshqa ko‘plab etnik guruhlarining tillari mavjud. Ularning saqlanishi — bu nafaqat inson huquqlariga hurmat, balki madaniy boylikni asrashdir. O‘zbekistonda tillararo bag‘rikenglik siyosati olib borilmoqda, biroq kichik tillarning ommaviy axborot vositalari, raqamli texnologiyalar va ta‘lim tizimida ishtiroki ancha past. Shu sababli, bu tillar ham global madaniyat bosimi ostida zaiflashib bormoqda.

Shu nuqtai nazardan, til yo‘qolishiga qarshi kurash nafaqat tilshunoslik, balki siyosiy irodani, madaniy faollikni, ta‘lim strategiyasini va raqamli infratuzilmani birlashtiruvchi kompleks yondashuvni talab qiladi. Har bir tilni saqlab qolish — bu insoniyat madaniy merosini saqlab qolishdir. Agar til o‘lsa — xalq o‘zini anglash, ifodalash, merosini uzatish vositasidan mahrum bo‘ladi. Demak, tilni yo‘qotish — bu shunchaki so‘zlarning yo‘qolishi emas, balki bir butunlikdagi madaniy dunyoning parchalanishidir.

Til yo‘qolishi insoniyat tarixida madaniy boylikning so‘nish jarayoni bilan chambarchas bog‘liq hodisadir. Har bir til o‘z egasining tafakkuri, tarixiy tajribasi, e‘tiqodi, urf-odati va dunyoqarashining bir butun ifodasidir. Shu bois, tilni yo‘qotish faqat kommunikatsiya vositasidan mahrum bo‘lish emas, balki butun bir madaniyat tizimining buzilishi demakdir. Bugungi kunda globallashtirish, texnologik taraqqiyot,

migratsiya va davlat siyosatining muayyan jihatlari sababli mahalliy tillarning yo‘qolish sur‘ati keskin oshmoqda. Har ikki haftada bir til butunlay yo‘qolayotgani haqidagi YUNESKO ma’lumotlari bu muammoning naqadar chuqur ekanidan dalolat beradi.

Til yo‘qolishining asosiy sabablari qatorida quyidagi omillarni alohida ta’kidlash lozim:

1. Iqtisodiy va ijtimoiy bosim: Katta iqtisodiy va siyosiy ta’sirga ega tillar (masalan, ingliz, xitoy, ispan) jamiyatda nufuzli hisoblanib, ota-onalar farzandlarini aynan shu tillarda o‘qitishga intiladi. Mahalliy tillar esa “foydasiz” yoki “cheklangan imkoniyatli” deb baholanadi.

2. Ta’lim tizimining bir yoqlamaligi: Ko‘pgina davlatlarda ta’lim faqat rasmiy tilda olib boriladi, bu esa kichik tillarda savodxonlikni yo‘qqa chiqaradi. Yosh avlod o‘z ona tilini yozma shaklda o‘rganmaydi, bu esa uning o‘zlashtirilish imkoniyatlarini kamaytiradi.

3. OAV va raqamli kontentdagi nomutanosiblik: Mahalliy tillar mass-media, kino, internet va boshqa raqamli platformalarda juda cheklangan darajada ifodalanadi. Raqobatbardosh kontent yaratilmasligi bu tillarning faol muloqotdan siqib chiqarilishiga sabab bo‘ladi.

4. Tilga bo‘lgan ijtimoiy munosabat: Kichik tillarning egalarida o‘z ona tiliga bo‘lgan ishonchsizlik yoki kamsitilish hissi shakllanadi. Bu esa tillarni avlodlar o‘rtasida uzluksiz o‘tkazib berish zanjirini uzadi.

Bu holatga qarshi kurashishda xalqaro miqyosda samarali tajribalar mavjud. Jumladan:

Yangi Zelandiya (Maori tili): Maori tili XX asr o‘rtalarida yo‘qolish arafasiga kelib qolgan edi. Lekin hukumat tomonidan “revitalizatsiya” dasturi doirasida bu tilni saqlab qolish uchun maktabgacha ta’lim muassasalari tashkil qilindi, radio va telekanallar ochildi, maoriy tilida dars beriladigan universitetlar ochildi. Bugun Maori tili Yangi Zelandiyaning rasmiy tillaridan biri hisoblanadi.

Kanada (Inuit va Frantsuz tillari): Kanada federatsiyasi doirasida mahalliy tillarni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha federal va mahalliy qonunlar mavjud. Inuit xalqlarining tillari uchun rasmiy maqom berilgan, ularning ommaviy axborot vositalarida ifodalanishi uchun davlat tomonidan grantlar ajratiladi.

Norvegiya (Samiy tillari): Norvegiya hukumati samiylar tilini saqlash uchun maxsus til rejalashtirish agentliklarini tashkil qilgan. Bu tillarda darsliklar, matbuot nashrlari va interaktiv vositalar ishlab chiqilgan.

Hindiston (ko‘p tillilik modeli): Hindiston Konstitutsiyasida 22 ta rasmiy til tan olingan. Bundan tashqari, 100 dan ortiq mahalliy tillar maktabgacha va boshlang‘ich ta‘limda qo‘llaniladi. Mahalliy tillar uchun maxsus akademiyalar faoliyat yuritadi.

BMT va YUNESKO tashabbuslari: YUNESKO tomonidan “Endangered Languages Programme” doirasida xavf ostidagi tillar bo‘yicha atlaslar, tadqiqotlar, grantlar va til revitalizatsiyasi bo‘yicha qo‘llanmalar ishlab chiqilgan. BMT esa 2022–2032 yillarni “Tub xalqlarning tillarini tiklash xalqaro o‘n yilligi” deb e‘lon qilgan.

O‘zbekiston kontekstida ham ko‘plab etnik guruhlar — qoraqalpoq, tojik, qozoq, rus, tatar, koreys va boshqalar o‘z tillarida gaplashadilar. Davlat tomonidan ularning til huquqlari tan olingan, ayrim hollarda maktablar, madaniyat markazlari faoliyat yuritadi. Biroq ularning ommaviy axborot vositalari va raqamli maydondagi vakilligi ancha sust. Bu esa bu tillarning saqlanishi uchun tizimli va uzoq muddatli strategiyalar ishlab chiqilishini talab qiladi.

Mahalliy tillarni saqlab qolish uchun quyidagi yo‘nalishlar samarali bo‘lishi mumkin:

- Rasmiy maqom va qonunchilik asosini mustahkamlash;
- Ta‘lim tizimida ikki yoki ko‘p tillilik modelini joriy etish;
- Mahalliy tillarda kontent yaratishni rag‘batlantirish (blog, video, o‘yin, ilova);
- Mahalliy til vakillarini o‘qituvchilar, yozuvchilar, dasturchilar sifatida tayyorlash;
- Ilmiy tadqiqotlar, so‘zlashuv lug‘atlari, imlo qoidalari va korpus lingvistikasi asoslarini yaratish.

Bundan tashqari, har bir shaxs darajasida ham tilga bo‘lgan e‘tibor, uni oila va jamiyatda faol ishlatish, farzandlarga o‘rgatish — bu tilni asrashning eng kuchli vositasidir. Til — bu jamiyat xotirasi, va agar bu xotira uzilsa, unda avlodlar orasidagi bog‘liqlik ham yo‘qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. UNESCO. (2023). *World Atlas of Languages in Danger*. Paris: UNESCO Publishing.
2. Grenoble, L. A., & Whaley, L. J. (2006). *Saving Languages: An Introduction to Language Revitalization*. Cambridge University Press.
3. Crystal, D. (2000). *Language Death*. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Skutnabb-Kangas, T. (2000). *Linguistic Genocide in Education – or Worldwide Diversity and Human Rights?* Lawrence Erlbaum Associates.

5. Hinton, L., Huss, L., & Roche, G. (Eds.). (2018). *The Routledge Handbook of Language Revitalization*. Routledge.
6. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (1992). 4-modda.
7. Xodjayev, A. (2022). O'zbekistonda til siyosati va madaniy xilma-xillik. *Milliy tiklanish jurnali*, 2(3), 49–57.
8. Yangi Zelandiya Ta'lim vazirligi. (2020). *Te Reo Maori Strategy and Implementation Plan*.
9. Government of Canada. (2021). *Indigenous Languages Act*.
10. Norvegiyaning Samiy tilini qo'llab-quvvatlash dasturi (2022). *Sametinget Reports and Documents*.